

A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban

Az osztják nyelv a múlt idő jelölésében — akárcsak a jelen időjében is — változatos képet mutat. Az osztják jelen időben voltaképpen csak egy fonémnek, az *l*-nek nyelvjárásonkénti szabályos megfelelőivel van dolgunk (vö. NyK. LXIII, 292—307), a múlt időnek azonban nemcsak látszat, hanem eredet szerint is több, mégpedig ötféle kifejezési módja van: 1. jeltelen, 2. *-s* jeles, 3. birtokos személyraggal ellátott participium perfectum, 4. *-yal*, *-yäl* és 5. *-yas*, *-yäs* jeles.¹

1. A jel nélküli praeteritum

Források: CASTRÉN, PATKANOW, PAASONEN, KARJALAINEN, KÁLMÁN B., GÜLYA J. és PÁPAI K.

a) (KARJ.—VÉRT. 304.) Ni. *mǎnem* 'Vergangenheit' < *mǎntä* 'mennä'²; (NyK. LXII, 339)³ Ni. *xutəm* 'hallottam'; vö. Ni. *xuttä* 'hallani'; (KT. 527b) Ni. *mǎnem* praet.; (CASTR. 58) Irt. *panem* 'ich legte'; (CASTR. 60) Szurg. *menem* 'ich ging'; (KT. 128a) Kr. *ütəm*; vö. (uo.) *ütta* 'sein' stb.; (PD. 595) Ko. *xütəm* 'kuulla'; vö. (KT. 377a) C. *xuttä* 'kuulla'; (KARJ.—VÉRT. 17) DN. *mānem* praeteritum; (PF. 177—8) osztj. D. *mānem* 'ich ging'; (KT. 127b) Szog. *ütəm*; vö. (uo.) *üttä* 'leben'; (KARJ.—VÉRT. 268) Trj. *mən* perf.; vö. (uo.) *menf'arē* 'mennä'; (PD. 2398) Jug. *lōdētəm* 'soutaa'; vö. (uo.) *lōdētə'lləm* [praesens]; (PD. 2981) Jug. *warrəm*⁴ 'machen'; vö. *wārləm* praesensszel és a Ko. *wērəm* praet.-mal; (PD. 2839) Jug. *wolləm* 'leben' stb.; vö. (uo.) a *wālləm* praesensszel. Tehát a múlt és a jelen idő megkülönböztetője az, hogy a jelenben a zöngétlen spirans *l* van (*l*), a múltban a zöngés (*l̥*); (KT. 527b) Vj. *mānem*; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pātəm* perf.; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'.

b) (KT. 553ab) DN. *māiem*, Vj. *māiem* praet.; vö. (uo.) *māpā* 'antaa; geben'; (KT. 268b) V. *uāiem*, C. *uāiēm* praet.; vö. (uo.) *uāitä* 'ottaa; nehmen';

¹ Újabb források rövidítése: ÉONyvt. = Északi-osztják nyelvtan. Írta RADANOVICS KÁROLY. 1961. Nyelvtudományi Értekezések 31. sz. — Kny. a NyK. LXIII. kötetéből. — Dolgozatomban csak a különnyomat lapszámait idézem. Ha ezekhez hozzáadunk 18-at, megkapjuk a NyK. azonos helyét. — KARJ.—VÉRT. = Grammatikalische Aufzeichnungen aus Ostjakischen Mundarten von K. F. KARJALAINEN, bearbeitet und herausgegeben von E. VÉRTES. SUSTOim. CXXVIII. — M. = Muzsi nyelvjárás.

² Ott, ahol a forrás az alakot értelmezés nélkül hagyja, jelentést nem írok, mert szövegi híján nem tudhatom, hogy a múlt időnek melyik minőségéről van szó.

³ KÁLMÁN B. 1957. évi kis terjedelmű értékes gyűjtése.

⁴ A Jug.-ban megfigyelhető, hogy a praet.-ban a tővégi mássalhangzó megnyúlik.

(KARJ.—VÉRT. 306) Ni. *miem*^c, (KT. 553b) uo. *miem*^c Vergangenheit; vö. (uo.) Ni. *mi-* 'antaa; geben'.

c) (KT. 1098b) C. *tēum*, Kos. *tēum* 'ich ass'; vö. (uo.) C. *tēdā*, Fil. *tēdā* 'essen'; (KT. 196b) DN. *īuəm*, Kr. *īuəm*, Fil. *īuəm* praet.; vö. (uo.) Kr. *ītā* 'kommen'; (KT. 1031b) Ni. *tōuem*^c; vö. (uo.) *tūtā* 'tuoda'; (KARJ.—VÉRT. 305) Ni. *īuəm*^c Vergangenheit; vö. (KT. 197a) Ni. *ītā*^c 'tulla (joksikin); werden (etw.)'.

d) (KT. 196b) Trj. *īōvam*^c praet.; vö. (uo.) *īōt'āvz* 'ankommen'; (KT. 1098b) Vj. *īvam*^c, *īvan*^c perf.; vö. (uo.) *īntā* 'syödä, juoda; essen' (uo.) *īs* imperf. sg. 3. sz.; (KARJ.—VÉRT. 181) Vj. *īvam*^c perf.; vö. *īntā* 'tulla joksikin'; vö. még (uo.) *īvā'səm*^c hist. imperfectummal, *īvā'ləm*^c hist. perfectummal és *īləm*^c jelen idővel; (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *īōvam*^c perfectummal; vö. (uo.) *īōntā* 'saapua, tulla', *īōləm*^c jelen idő, *īōsəm*^c imperf., *īōvā'səm*^c imperf. hist., *īōvā'ləm*^c perf. hist.; (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *īō'vā'van*^c 'tuli'; vö. az előbbivel; (KARJ.—VÉRT. 191) Vj. *māvā'van*^c 'antoi'; vö. (uo.) *māntā* 'antaa'; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pātāvān*^c perfectum egyes 3. sz.; vö. (uo.) *pātā* 'jäättyä; frieren'; (KT. 197a) Vart. *īvīvan*^c; vö. (190) Likr. *īvā'vz* 'puuttua; anhaften' stb.; (KT. 197a) VK. *īvam*; vö. *ītā* 'tulla (joksikin), alkaa'; (KT. 196b) VK. *īōvam*^c; vö. (uo.) Trj. *īōt'āvz* 'saapua, tulla(luo.)'; (KARJ.—VÉRT. 197) Vj. *tūvam*^c perf.; vö. (uo.) *tunta* 'tuota; bringen'; (KARJ.—VÉRT. 271) Trj. *īvχ* perf. egyes 3. sz.; vö. a *īvam*^c perf. egyes 1. sz.-lyel és (uo.) *īv'āvz* 'tulla (joksikin)' stb. inf.-szal; (KT. 538a) Trj. *mārvīvāχ* praet.; vö. (uo.) *mārvīvā'vz*; (KT. 197a) Likr. *īvχ*; vö. *īvā'vz* 'puuttua; anhaften' inf.-szal és (uo.) *īvθ* praesensszel, *īs* praet.-mal. Szóvégen a többeli *v*-ból *χ* lett; (PÁPAI K.: NYK. XXVI, 60) D. *menem*⁵ — A p a s s i v u m b a n : (KARJ.—VÉRT. 307) Ni. *miūiem*^c; vö. (i. m.) *mi-* 'antaa'; (KARJ.—VÉRT. 43) DT. *sengeiem*; vö. (i. m. 41) *senktā* 'lyödä; schlagen'; (KARJ.—VÉRT. 54) C. *īuāiem* 'tultiin luokseni'; vö. *īdā* 'tulla (joksikin); werden'; (KARJ.—VÉRT. 200) Vj. *pātūiem*^c perf.; vö. *pātā* 'jäättyä; frieren' inf.-szal és *pāt'āiem*^c perf. hist.-mal; (KARJ.—VÉRT. 276) Trj. *māiōiem*^c; vö. (KT. 553b) Trj. *mā'ī'āvz* 'antaa; geben'; (KT. 1099) Trj. *īūvōiem*^c praet.; vö. (uo.) *īv'āvz* 'syödä; essen'; (CASTR. 64) *kītem ūdem* 'ich wurde geschickt'. Tehát a szokásos *kitsājem* 'küldtettem' praeteritum mellett CASTRÉN körülírt pass. praeteritumról is tud. A *kītem* part. perf., az *ūdem* pedig a létige praeteritumának egyes 1. személye.

CASTRÉNNak az Irtis és a Szurgut vidéki adatok alapján tett általános érvényű megállapítása (Ostj. Sprachlehre 51, 58—60), hogy az osztjákban a praeteritumnak nincs jele, tehát téves. SETÁLÄ (TuM. 109) kimondja, hogy az északi osztjákban jel nélküli praeteritum nincs, tehát a jeltelen praeteritum a déli és a keleti nyelvjárásokban használatos.

Az egészen világosan jeltelen múlt alakok mellett (pl. [KT. 128a] Kr. *ūtēm < ūta* 'sein') jónak látszott külön figyelmet szentelni annak a néhány déli (beleértve a Ni.-t is) és keleti osztják igének, amelyeknél a jeltelen múltat nem az infinitivus képzőjének leválasztása után megmaradt igealakokból kapjuk meg, hanem amelyeknél az igető végén *ī*, *u* vagy *v* (a Trj. és a Likr.-ben

⁵ Mivel MUNKÁCSI B. kiadásában helymegjelölést nem találtam, csak annyit tudhatok, hogy ez az adat az Irtis—Szurgut körzetből való.

a szó végén a γ -ból χ lett) jelentkezik: (KT. 553a) Vj. *məiəm* (< Vj. *məntā* 'antaa; geben'); (KT. 1098b) C. *tēuəm* (< C. *tē·dā* 'syödä; essen'); (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *iğyəm* (< *iğntā* 'saapua, tulla'. Területi elhelyezkedésük szerint a következő képet kapjuk: A *-i* az egész déli és keleti területen előfordul, a *-u* a délre jellemző, a *-γ* (χ) a keletre. A *-u* és a *-γ* között az átmenetet a Trj. szemlélteti. Itt ugyanis az általánosabb *-γ* mellett előfordul a *-uγ*-, szó végén a *-uχ* is. Szóvégi helyzetben a Trj. és a Likr. a *-γ* helyett *-χ* hangot mutat.

A *i*, *u*, γ eredetileg sem ezekben, sem más hasonló esetekben nem a múlt idő jele, hanem ezek is éppúgy jel nélküli praeteritumok, mint például a (KT. 527b) Ni. *mānəm*. A rokon nyelvek megfelelő szavainak hangalakja ugyanis egytől egyig megmagyarázza a *i*, *u*, γ eredetét (vö. FUF. XXX, 3). Ez a perfectumban jelentkező többeli hangtöbblet ugyanis csupán azokra az igékre korlátozódik, amelyeknél eleve megvannak a sajátos hangtani okok. A *məiəm*-re vö. (COLL. 37) finn *myö-* 'sell', a *iğyəm*-re (i. m. 4) magyar *av-* 'penetrare', a *tēuəm*-re (i. m. 117) finn *syö-* 'eat'. A Vj. nyj. ezeknél az igéknél az infinitivus képzője előtt egy *n* hangot is tartalmaz: *məntā*, *iğnt*, *iğntā*, viszont a (KT. 712b) Vj. *pnntā* 'panna; legen' ige jeltelen praeteritumában a *i*, *u*, γ hangok közül egyik sem jelentkezik, hanem *pā.əm* alakot találunk, mert ebben az esetben a rokon nyelvek vallomása is más (vö. FUV. 46), mint az előbb bemutatott igéknél. Sőt a jeltelen praeteritumban *i*, *u*, γ hangokat feltüntető nyelvjárások közül is csak a Vj.-ban jelentkezik az inf. képzője előtt ez az *n* hang.

Az elmondottak szerint tehát az osztják nyelv említett nyelvjárásai-ban a *i*, *u*, γ nyelvtörténetileg nem tekinthető praeteritum jelnek, hanem a tőhöz tartozó hangnak. Hogy az osztják nyelvérzéknek ez a három hang, azaz a *i*, *u*, γ mégis praeteritum jel értékű-e vagy sem, azt egy osztják leíró nyelvtan van hivatva eldönteni. Az alábbiak ugyanis fölbátorítanak bennünket arra, hogy legalábbis a γ végűeket szinkrón szemlélettel *-γ* jeles perfectumoknak tekintsük.

Bár a végső eredményen, azon ti., hogy diakronikusan mindegyik esetben jeltelen praeteritumról van szó, nem változtat, még azt is föl lehet vetni, hogy az egyes paradigmákban vagylagos-e a *i*, vagy a *u*, vagy a γ (χ). A finn *myö-* (szokásosabb alakja szerint *myydä*) 'eladni' a jeltelen múltat ismerő egész nyelvterületen *-i*-vel fordul elő: (KT. 553b) DN. *məiəm*, Vj. *məiəm* stb. Ahol a (KT. 268b) DN. *uəpā* 'ottaa; nehmen' ige jeltelen praeterituma előfordul, az is mind *-i*-vel van. (KT. 196b) DN. *iəpā* 'tulla (joksikin); werden (etw.)' ige jeltelen múltja pedig a déli nyelvjárásokban *-u*, a keletiekben viszont γ -hangként fordul elő, azaz a déli területen nincs *-γ*, a keletin pedig *-u* tövég-hangzós jeltelen praeteritum. Ezt jól tudjuk szemléltetni a (KT. 196b—197a) DN. *iəpā* 'tulla (joksikin); alkaa; werden (etw.)' stb. ige más-más nyelvjárás-beli praeteritumával: DN. *iəuəm*, C. *iəuəm*, Kr. *iəuot*, Vj. *iəyəm*, VK. *iəyəm*, Vart. *iəγiγəγ*, Likr. *iəχ*, Trj. *iəyəm*; KARJ.—VÉRT. (271) ugyanezen Trj. ige perfectumi egyszám 1. személye *iəyəm*, 3. sz.-e *iəχ*, a part. perf. pedig ugyanitt *iəuyəm* 'gekommen'. A (KT. 1099) Trj. *ḡḡḡ* 'syödä' stb. ige perfectumi egyes 1. sz.-e *iəuyəm*, a (KT. 196b) Trj. *iğnt* 'saapua, tulla (luo)' ige perfectumából is közöljük az egyes 1.: *iəuyəm*, *iğnt* és 3. személyt: *iəuχ*, *iğχ*. Az *-u* és a *-γ* közötti átmenet tehát nem merev, amint ezt az imént bemutatott Trj. példák mellett a (KT. 1031) Trj. *t̄.əγəm*, vö. (uo.) *t̄.ūḡ.əγ* 'tuoda; herbringen' is bizonyítja.

Abból, hogy a (KT. 553ab) DN. *mə̀dā* 'antaa; geben' jeltelen praeterituma (*mə̀jəm* stb.) minden déli és keleti nyelvjárásban *ǰ*-vel van, azt lehet következtetni, hogy a jelenség oka az ige sajátos alkatában van. Hasonló megállapítást tehetünk még pl. a (KT. 268b) DN. *uə̀dā* 'ottaa; nehmen' és (KT. 268a) DN. *uə̀dā* 'nähda; sehen' igével kapcsolatban is.

A jeltelen múlt eredete

Az osztják jeltelen múlt eredetének magyarázatát lényegesen megkönnyíti, hogy ugyanez a jelenség ismerős a szamojédban és a magyarban. A szamojédban azonban csak a mozzanatos alapjelentésű igékből alakulnak jeltelen praeteritumok. A rendszertani teljesség kedvéért jónak látszik megemlíteni, hogy a szamojéd nyelv a frequ.—duratív alapjelentésű igék múltját és a momentán alapjelentésű igék jelenét külön nyelvtani elemmel fejezi ki (GYÖRKE: NyK. LI, 61—2). A magyar *tewm* (olv. *teüm* 'tevé⁶') azonos szerkezetű az osztják Ko. *tə̀wəm*, Jg. *Lə̀wəm* 'ich ass' igével (i. h. 59). A déli és a keleti osztj.-ban, továbbá a magyarban az ige alapjelentése nem számít az igeidő szempontjából. Akár mozz., akár tartós v. gyakorító az ige alapjelentése, egyféleképpen képezi a praeteritumot (mint a praesenset is). GYÖRKE nem tartja kétségesnek (NyK. LI, 62), hogy egykor a szó alapjelentése az osztj.-ban is meg a magyarban is hatással lehetett az igeidőre.

KLEMM szerint (NyK. XLVII, 94) a déli osztj. jeltelen múltjának az a magyarázata, hogy a tartós és a mozzanatos történésű pusztá igető a múlt felé átképzelt helyzetben rendszerint praesens historicum szerepű.⁷ Ez az időhasználat a déli osztj.-ban nem átképzeléses időhasználatra is kiterjedt, úgyhogy általában minden ige időjel nélküli alakja praeteritum vonatkozású lett. Ezt a helyzetet az az ellentét is segítette, hogy az osztjákban a jelen időnek van időjele.

A szamojéd azonban különbséget tesz a közeli és a távolabbi múlt között. Ha közeli múltat akar kifejezni, akkor jeltelen igealakot használ, ha távolabbit, akkor a momentán alapjelentésű igék is jelet kapnak. GYÖRKE ugyanazon az igén mutatja be mind a két fajta múltat (NyK. LI, 60; vö. még LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 109 stb.). Viszont a jeltelen praeteritumot ismerő másik két rokon nyelv, az osztják és a magyar a jeltelen múltat a maga elhatárolt keretei között egyaránt használja, ill. használta a közeli és a távolabbi múlt kifejezésére (GYÖRKE: NyK. LI, 61).

A jeltelen múlt keletkezésének jó elvi magyarázata található BUDENZ-nél (UA. 50). A mozzanatos igéknek ugyanis egyik jelentésárnyalata a cselekvés rövid, pillanatnyi időtartama. Ez a rövid időtartam abban áll, hogy a nyelv az egész cselekvésnek csak egy részét érzi fontosnak. A cselekvésnek ez a fontos szakasza lehet a cselekvés vége. Így jutunk el a perfectumhoz (vö. HORVÁTH K.: NyK. LI, 132).

⁶ HUNFALVY (NyK. XI, 145) az osztj. *panem*, a finn *panin* és a magy. *tevék* *e*, *é*, *i* hangjában egyaránt fgr. *é* praeteritum jelet látott. Ma azonban már nem kétséges, hogy az idézett osztj. és magy. alakokban praeteritumjel nincs, csak *tő* és személyrag.

⁷ KLEMM csak azért nem terjesztette ki magyarázatát a keleti osztj.-ra is, mert cikke írásakor PAASONEN és KARJALAINEN gyűjtései még nem jutottak a tudomány nyilvánosságáig.

CASTRÉN (Gr. der samojedischen Sprachen 373) az orosz nyelvet példának említi arra, hogy az ige alapjelentése hatással van az ige idejére. Az oroszban ugyanis a momentán ige nek praeterituma vagy futuruma lehet, de praesense nem.

2. Az *s* praeteritumjel

Források: REGULY, AHLQVIST, PÁPAY J., KARJALAINEN, STEINITZ, KÁLMÁN B., RADANOVICS, GULYA J., továbbá CASTRÉN és PÁPAI K.

(ONGy. 227) *Szig. ęllisen* 'kimentél', töve: (PB 6) *ęlli-* 'hinausgehen'; (ÉONyvt. 100) O. *tùsən* 'hozta'; vö. (KT. 1031b) O. *ty'da* 'hozni'; (KARJ.—VÉRT. 337) O. *māzem* 'vergangenheit'; vö. (uo.) *māda* 'antaa'; (ÉONyvt. 25) M. *jismən* 'mi ketten jöttünk'; vö. (i. m. 41) M. *jiti* 'jönni'; (ÉONyvt. 11) M. *mašəm* 'mentem'; vö. (uo.) *manči* 'menni' inf.-szal és a *mat-* tövel; (ÉONyvt. 26) M. *ūšem* 'voltam' stb.; vö. (i. m. 43) M. *ūlti* 'lenni' stb.; (ÉONyvt. 39) Surisk. *manəs* 'elment'; vö. (i. m. 42) Surisk. *man-* 'menni'; (OVD. I, 44—5; vö. ÉONyvt. 26) Szin. *mašti* 'adatok'; vö. (ÉONyvt. 42) M. *mači* 'adni'; (OVD. I, 133) Szin. *ūjtantəs* 'er fand'; vö. (OstjChrest.¹ 96) Serk. *ūjtant-* 'treffen'; (OVD. I, 106) Szin. *wěšallal* 'sie haben . . . getötet'; vö. (ÉONyvt. 44) M. *wēti* 'ölni'; (OstjChrest.¹ 66) Szin. *wēRset* 'csináltak'; vö. (ÉONyvt. 44) M. *wēti* 'tenni'; (AHLQV. 39) Ber. *tais* 'szülte'; vö. (i. m. 141) *tailem* 'bírok praesensszel és *nauram tailem* 'erzeugen (tkp. 'gyermeket szülök') kifejezéssel; (AHLQV. 15) Ber. *lišnen* 'sie (ketten) assen'; vö. (i. m. 96) *lelem* 'essen' (tkp. 'eszem'); (KT. 1099a) Kaz. *āšəm* praet.; vö. (uo.) *āšē* 'essen'; (NyK. LXII, 339) Ni. *mānsət* 'mentek'; (KT. 196b) Trj. *īšəm*, VK. *īšəm*, V. *īšəm* praet.; vö. uo. Trj. *īšāwz* stb. 'ankommen'; (NyK. LXIII, 211) V. *mānsəmən*; a 'menni' ige kettősszám I. személye; (KT. 1098b) Vj. *i's* imperf.; vö. (uo.) *i'ntā* 'essen, trinken'.

A p a s s z i v u m b a n: (ÉONyvt. 34) M. *kitsajəm* 'küldtettem'; vö. (i. m. 41) M. *kitti* 'küldeni'; (ÉONyvt. 10) M. *masa* 'adatott'; vö. (i. m. 42) M. *mači* 'adni'; (OVD. I, 46; ÉONyvt. 35) Szin. *kitsajəm* 'ich wurde geschickt'; vö. (ÉONyvt. 51) M. *kitti* 'küldeni'; (KARJ.—VÉRT. 324) Kaz. *māš'īym* 'Vergangenheit'; vö. (i. m. 321) *māči* 'antaa'. — Ö s s z e t e t t i g e a l a k b a n: (NyK. XI, 159) O. *mijim usem* 'adva voltam, adattam'; vö. (ÉONyvt. 26) a létige M. *ū-* múlt időbeli tövével.

Az adatokból tehát az tűnik ki, hogy az *-s* praeteritumjel az északi és a keleti osztják nyelvterületen fordul elő. Félreértés elkerülése végett külön is meg kell említeni, hogy a Ni. nyelvjárásban megtalálható az *-s*-es praeteritum. CASTRÉN éppen csak említi az *-s* jeles praeteritumot, pedig Szurgut vidékén bőven előfordul.⁸ Az északi osztj. praeteritumnak *-s*-es, a délinek pedig jeltelen jellegét a 'küldtettem' megfelelői is szemléltetik (vö. NyK. XI, 151): *kitim usem* ill. *kitem ūdem*. A PD. maradéktalan átvizsgálása nélkül is feltűnő, hogy a keleti nyelvjáróterületre eső Jug. nyelvjárásból nincsenek *-s*-es praeteritumaink, hacsak a (PD. 1270) J. *müssəm* 'rakastaa' nem tartozik ide. Ez ugyanis a (i. h.) Ko. *mōšəm* 'rakastaa' alakkal szembeállítva *-s* jeles praeteritumnak látszik. De az óvatosság kedvéért meg kell említeni, hogy az *ss* lehet fonetikai nyúlás eredménye is (vö. i. m. 2981), és ebben az esetben ez is jeltelen praeteritum. KARJALAINEN a Jug. nyelvj. területén nem járt (vö. PD. XI), pedig az ő gyűjtése ezt a kérdést tisztázta volna.

⁸ Maga CASTRÉN (51) közli a *pansim* 'ich habe geglegt' példát. — PÁPAI K. hagyatékában is van idetartozó adat (NyK. XXVI, 60): *mēšəm* 'adtam'.

Az -s eredete

CASTRÉN a *pansim* 'ich habe gelegt' alakot *s* augmentatív képzővel alakult perfectumnak fogta föl, minthogy az augmentatív származék alkalmas a perfectum kifejezésére (vö. OL. 241). HUNFALVY szerint az -s a múlt idő jele (NyK. XI, 144). BUDENZ (UA. 100) szerint az -s jeles osztj. praeteritum „eredetileg csak határozottabb értékű momentán-féle igető”. Ez az -s a szamojédban is ismerős múltidejű igenévképző szerepben (vö. NyK. LI, 62). SETÄLÄ is azt a nézetet vallja (TuM. 177), hogy az osztj. praeteritum -s jele mozzanatos képzőből lett. Minthogy az osztj.-ban — mint a vogulban is — az -s-szel képzett praeteritum-tóhoz deverbális visszaható képző járulhat, az -s-szel képzett tövet *s* mozzanatos képzővel alkotott igetőnek foghatjuk föl. SCHÜTZ szerint (NyK. XL, 17) nem lehetetlen, hogy az -s praeteritumjelben -s nomen verbale képző rejlik. PÁPAY J. (FUF. XIII, 301) elgondolása szerint az osztj. -s praeteritumjelet végső fokon nominális képzőnek lehet fölfogni.

Az -s praeteritumjel finnugor eredetű (vö. pl. Vir. LXI, 19). SZEREB-RENNYIKOV véleménye szerint (NyK. LVIII, 193) a finnugor együttelés korában a fgr. alapnyelv keleti nyelvjárásaiban a transitív igéknek -s-es praeteritumuk volt. A jel legrégebb alakja a szakirodalom szerint (vö. FgrSprw. 123—4; NyK. LVIII, 189) **s* vagy **z* volt. SETÄLÄ úgy véli, hogy az *s* *z*-ből fejlődött (vö. NyK. i. h.). A magyarban az -s-es praeteritumnak nyoma sincs, nincs meg a permi nyelvekben sem (UOTILA: SUSToim. LXV, 180; vö. NyK. LVIII, 201). Leginkább ismert az osztjákban és a vogulban. HUNFALVY már a NyK. XI, 150. lapján idéz vogul -s-es praeteritumot.⁹ Megvan a csere-miszben, a mordvinban, sőt a lív nyelvben is (NyK. LXIII, 189—90). — GYÖRKE szerint (Tő, rag, képző 34) az **s* ~ **z* uráli eredetű. — SZEREB-RENNYIKOV (i. h.) főntartással él azzal az általános nézettel szemben, hogy az -s jeles praeteritum azonosítható egy deverbális névszó-, ill. melléknévi igenévképzővel (vö. FgrSprw.² 123—4).

3. Múlt idejű melléknévi igenéből birtokos személyraggal alakult múlt idő

Források: REGULY, AHLQVIST, PATKANOW, PÁPAY J., KARJALAINEN, STEINITZ, KÁLMÁN B. és RADANOVICS K.

(ONGy. 16) O. *olmal* 'volt'; (OH. I, 323) Szig. *χäimäl* 'ütödött', töve (PB. 9) *χäi-* 'anstossen' stb.; (OH. I, 339) Szig. *lělměn* 'szálltál', töve (PB. 32) *lěl* 'száll (lóra, csónakra)'; (OVD. I, 15) Szin. *manmem* 'ich ging'; (Ostj-Chrest.¹ 58) Serk. *juwmat*, töve (i. h. 78) *juw-* 'kommen' stb.; (AHLQV. 9) O. *χatmal* 'fährt herab' (tkp. 'jött le'); vö. (i. m. 71) *χatlem* (praes. imperf.) 'sich bewegen, vorwärts gehen'; (ÉONYvt. 36) M. *manmēm* 'mentem'; (NyK. LXII, 339) Ni. *pīmat* 'kezdet'; vö. (uo.) *pītam* 'kezdtm' (jeltelen praet.) és *pītta* 'kezdi' (-t jeles praes.); (KARJ.—VÉRT. 83) Kam. *mānmām*: „Verbum finitum der Vergangenheit”; (KARJ.—VÉRT. 322) Kaz. *mīmēm* praet. hist.; vö. (321) *māñi* 'adni'; (PATK. II, 160, vö. KSz. XII, 47) Irt. *ūtmen* 'wir (zwei) lebten'; (KT. 778a) V. *pəl'məm*; vö. (i. h.) *pəl'tā* 'fürchten'; (KT.

⁹ A vog.-ban sem az -s az egyetlen múltidő jel. Bizonyos múltidejű cselekvés kifejezésére egyes igenévi alakok is használatosak (LAKÓ: NyK. LVII, 50).

778a) Trj. *р'амтамъ я боюць* (tkp. 'én félek'); vö. V. *mä pälmöm*; ez VÉRTES E. szerint (NyK. LXI, 437) valószínűleg part.

Igenévi használat: (ONGy. 226) O. *χολιμαλ јупина* 'eltelte után'; (OVd. I, 106) Szin. *јāsəη χυλιμαλ кēмен* 'als diese Rede hörte'; (Ostj-Chrest.¹ 69) Kaz. *вүтмаλ pati* (tkp. 'léte miatt'); (OstjChrest.¹ 46) Serk. *јама рүпијтмаλ pata* (tkp. 'jól dolgoztáért').

A part. perfectum alkalmazása a múlt idő kifejezésére sokkal gyakoribb a hősénekekben és a medvénekekben, mint egyéb szövegekben.¹⁰ Már PÁPAY J. észrevette (vö. FUF. XIII, 300), hogy a birtokos személyraggal ellátott, befejezett történésű *-m* képzős igenév a múlt kifejezésére a népköltészetben majdnem általános, a köznyelvben csak itt-ott fordul elő.¹¹ Ez a part.-perf.-ből alakult *-mal*-féle múlt egyetlen szövegegységben sem egyeduralkodó.

A *-mal* típusú múlt eredete

Ma általánosan az a nézet, hogy a *manmal* a *manem* part. perfectum egyes 3. személyű birtokos személyragos származéka, de nem általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy a *manmal* perfectum értékű verbum finitum. Szerintünk az osztják nyelben a *manmem* nem mindig birtokos személyragos part. perfectum, hanem lehet perfectumot kifejező verbum finitum is. Tehát itt voltaképpen az állítmányi értékben használt melléknévi igenév lett természetes úton igei állítmánnyá, vagyis végeredményben igévé.

Ha a fejlődés menetét végig akarjuk kísérni, óvatosságból ne az igéből, hanem a part. perfectumból induljunk ki, mert ha ma minden part. perf. igéből származott melléknévi igenév is, nem tudhatjuk a szófajták hajdani egymás közötti viszonyait, és arra is gondolhatunk, hogy a mai értelemben vett part. perf. kialakulásában az analógiának is lehetett szerepe. A part. perf. betölthette a névszói állítmány szerepét, és mivel egyrészt a part. perf. alapelőtagja cselekvésszó, másrészt pedig gyakran hordozta az állítmány funkcióját, igévé fejlődése természetes következmény.

Mégis fölmerülhet a kérdés, vajon azok a birtokos személyragos part. perfectumok, amelyeket mi múlt idejű igéknek tartunk, voltaképpen nem névszói állítmányok-e még ma is: pl. *manmem* 'menésem' vagy még hűbben 'mentem'.

Mivel a birtokos személyraggal ellátott osztják participium perfectumot a fordítások verbum finitumnak szokták értelmezni, szinte gyanútlanul hajlandó az ember ezeket a rendes igeragozás körébe sorolni, pedig névszói állítmány volta is komolyan számításba jöhet. PATK.—FUCHS (221) és SCHÜTZ (NyK. XL, 67) megállapították, hogy a tárgyalt igealakok a mondat állítmányaként szereplő part. perfectumok. Tételüket szövegpéldákkal igazolják. Ha az említett példákat óvatosságból nem is tartjuk föltétlenül múlt idejű igéknek, a lehetőséggel mégis számolni kell, mert ma már kétségtelen adataink vannak a birt. személyragos part. perf. igévé alakulására. KARJALAINEN és STEINITZ már verbum finitumról beszélnek. KARJALAINEN nyelvtani és szó-tári gyűjtésében paradigmát is találunk. Ő ugyanis nem éri be a megállapítással, hogy tárgyalt igealakunk a Kam. nyelvjárásban verbum finitum

¹⁰ Az osztják népköltészetet négy csoportra választhatjuk: hősi énekek, medvé-énekek, istenidéző igék, népmesék.

¹¹ Ez csak egy azon számos eltérés közül, amelyben az énekek nyelve eltér a köznyelvtől (vö. PÁPAY J., ONGy. LXXVI).

(KARJ.—VÉRT. 83), hanem ragozását is közli: *mənmem*, *mənmen*, *mənmeŋ*, sőt a *давно* határozószószóval a rég múltba is helyezi. A KT. 778a a *pə'tta* (DN.) 'pelätä; fürchten' igének közli az *-m* jeles praeteritumát a V.-ből: *pə'l'məm'*, *pə'l'mən*, *lǝγ pə'l'mī'γən* stb. Bár a 3. személyhez hozzáfűzi az *онъ боумся* értelmezést, mégsem kétséges, hogy alakilag part. perfectumból képzett származékkal van dolgunk. Igen fontosnak kell tartanunk, hogy a nem birtokos személyrag eredetű *-γən* személyrag megvan a perfectum egyes 3. sz.-ében (vö. pl. KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pätāγān* < *pättā* 'jäätyä; frieren' act. ind. perf. egyes 3. sz.). Ha egy part. perf. nem birtokos személyragot vesz föl, hanem perfectumi 3. személyűt, akkor már nem beszélhetünk birtokos személyragozásról, hanem igeragozásról. A Kaz. nyelvjárásból pedig megtaláljuk (KT. 553b) a *māŋŋi* 'antaa; geben' ige praet. historicumának, KARJALAINEN elnevezése szerint plusquamperfectumának ragozását mind a három számban (KARJ.—VÉRT. 323): *miimem* stb. Ragozása tökéletesen egyezik a *māŋŋi* ige azonos nyelvjárásbeli birt. személyragos part. perfectumával (vö. i. m. 320—1). Szintén a Kaz.-ból való (KARJ.—VÉRT. 325) a *pōŋmem* stb. praet. historicuma mind a három számban (vö. i. m. 324) *pōŋŋi* 'panna, asettaa'.

Az múlt idő -s és a -mal jele a nyelv gyakorlatában

Ha a rendelkezésünkre álló forrásokat vizsgáljuk, megtudjuk, hogy az *-s* múltidő-jel igazi használati területe az élő beszéd, PÁPAY J. az ÉONyt. V. lapján említi, hogy az ott közölt népköltési termékekben a köznyelvről mennél hívebb képet akar nyújtani. Erről meg is győz bennünket az *-s*-es múlt idők uralkodó fölénye. RADANOVICSNAK a közeli múltban lejegyzett M. és Surisk. nyelvjárásbeli, hétköznapi tárgyú kis szövegei csak *-s* jeles múltat ismernek (vö. ÉONyvt. 38—9). Nyelvmestere a népköltészetben járatlan volt, pedig igen tanulságos volna tudni, hogy REGULY több, mint egy évszázada és PÁPAY J. több, mint fél évszázada gyűjtött népköltészeti szövegeinek földjén a *-mal* típusú múlt idő milyen arányban fordul elő az *-s* jeles mellett. Hogy az *-s* praeteritumjelnek az élő közbeszéd az igazi talaja, az látszik TYERJOSKIN ábécés-könyveiből, továbbá KARJALAINEN és STEINITZ gyűjtéseiből is. AHLQVIST PÁPAY J. és KÁLMÁN B. gyűjtéseiből szintén kiviláglik, hogy amennyivel közelebb van a szöveg műfaja az élőbeszédhez, annyival több benne az *-s* jeles múlt. Az ÉOMÉ.-ben (116—22) közölt eskümesék is majdnem teljesen *-s* jelesek, a *-mal* típus éppen csak mutatóba fordul elő. Az *-s* jeles múltnak legkevésbé kedvező műfajban, a hősénekekben (elsősorban REGULY gyűjtéseiben) is előfordul a *-mal* típus mellett az *-s*, de meglehetősen csökkent arányban. Bár az ÉONyt. népmeséi a népköltészet műfajcsoportjába tartoznak, és őrzik az epikus nyelv hagyományait, a múlt idő tekintetében mégis erősen a mai köznyelv módjára viselkednek, azaz nem a *-mal*, hanem az *-s* jeles múlt időt kedvelik. Ez mindenesetre a népmesének a hősénekekkel szemben fennálló kötetlenebb és hétköznapiabb formájából magyarázható. Érdemes azonban a háttérbe szorult igenévi eredetű múlt időkkel kapcsolatban megemlíteni az *olmal*, *manmal* nagyobb kedveltségét az egyéb, még ritkábban használt *-mal* típusú múltak mellett. A népmesékben aránylag több a múlt idő, mind a hősénekekben. PÁPAY J. az ONGy. 268—82. lapján négy kis saját gyűjtésű, Berjovóban lejegyzett istenidéző éneket közöl. Ezekre az *-s* jeles múlt jellemző, az igenévi eredetű csak ízelítőnek fordul elő. Az ÉONyt. is túlnyomó

részt az *-s* jellel fejezi ki a múlt időt, a part. perf.-ből fejlődött múlt csak kisebb mértékben jut szerephez. AHLQVIST szövegei műfajilag PÁPAY J. ÉONyt.-beli anyagával rokonok. Ezekben is — bár korábbi gyűjtések — csak elvéve akad *-mal* típusú múlt idő- az *-s* jelesek mellett. STEINITZnek szerencsésen összeválogatott szövegeiben (OstjChrest.¹) szemléltetően látszik az *-s* és a *-mal* időjel egymáshoz való viszonya. Azok a szemelvények, amelyek a népköltészeti hagyatékból valók, az *-s* mellett gyakran használják a *-mal* múltidő jelet, amelyek viszont mai tárgyúak, azok legtöbbszörre *-s* jellel jelölik a múlt időt. Az ONGy.-ben a múlt idő jelölése túlnyomórészt *-mal* típusú igével történik, de egyetlenegy szövegegység sincs, amelyikben *-s* jeles is elő ne fordulna. Általában ez a helyzet az OH. I—II. kötetében is. Érdekes, hogy az OH. II. kötetében erősebb az arány a *-mal* típus javára, mint a hősénekeket tartalmazó egyéb kötetekben.

Hogy a múlt idő jelölése *-mal* típusú-e vagy *-s* jeles, az mégsem csupán a műfajtól függ, mert REGULY (ONGy. 219—47, ÉOMÉ. 102—16, vö. ONGy. LXXI, ÉOMÉ. XXVIII, OH. I, XII) és PÁPAY J. O. nyelvjárásbeli (ONGy. 248—67) *-mal* típusú medvéénekével szemben PÁPAY JÓZSEF Kaz. nyelvjárásbeli (ÉOMÉ. 24—101) medvéénekeiben éppen a fordított helyzetet tapasztaljuk, vagyis itt — noha a lejegyzés időpontjában számottevő eltérés nincs — az *-s* többségű múlt mellett a *-mal* típus fordul elő ritkán.

Az ÉOMÉ. első és második medvéénekének (24—34; 34—47) közlője egyaránt az *ǫs-pōγǫl*-ből való Torjkoptyn Grigorij, mégis csak az első darab múltjai *-mal* típusúak, a másodiké pedig *-s* jelesek. Az elsőhöz PÁPAY J. azt jegyezte meg, hogy: „Leírtam Berjozovban 1899. május havában” (ÉOMÉ. 132), a másodikhoz pedig: „... Berjozovban írtam le 1899. május havában n Torjkoptyn Grigorij *ǫs-pōγǫl*-i osztják éneke után” (i. m. 133). A műfaj és a közlő személyének azonossága miatt a második medvéénekben is *-mal* típusú múltat várnánk. Hogy ezzel szemben mégis *-s* jeles, azt többféleképpen is magyarázhatjuk: 1. PÁPAY J. átírta és csak itt-ott hagyta meg benne a *-mal*-féle múlt alakokat.¹² — 2. Az énekmondó nemcsak régies, azaz *-mal* típusú medvéénekeket ismerhetett, hanem újabb keletűeket, vagyis *-s* típusúkat is. — 3. Végül az énekes nemcsak a Szigva (*-mal*), hanem a Kazim vidékéről eredő (*-s*) énekeket is tollbamondhatott.

KARJALAINEN szótárában csak szorgos kereséssel lehet *-mal* jeles múlt időt találni. Ennek oka az, hogy ő az élő nyelvből gyűjtött, ott pedig a múlt időnek effajta kifejezése szinte teljesen háttérbe szorul. Erre egészen friss példa RADANOVICS K. említett gyűjtése is. Mindamellett ott is van szó a befejezett melléknévi igenévből birtokos személyragok hozzájárultával képzett múlt idejű igealakról (*mannem* 'mentem'), de ez nem szövegben fordul elő, hanem csak a nyelvtani részben (vö. ÉONyvt. 36).

A közlések műfajának természetéből adódó látszólagos hiányok ellenére is kétségtelen, hogy a keleti nyelvterületen is beletartozik az osztják nyelv rendszerébe a múlt idő *-mal* típusú kifejezése.

Nem lehet azt mondani, hogy az osztják nyelv teljesen számúzi a *-mal* jeles múltat. Bizonyára a nyelvi hagyományok ösztönös őrzése és a nyelvkészségben rejlő stilisztikai érzék fűszerezi az előadást egy-egy népköltészeti alakkal. STEINITZ megállapítása szerint (OstjChrest.¹ 38) a Serk. köznyelv-

¹² Analógiául szolgáljon: „A Reguly-féle *Nätenjǫz-ār-t*... átírtam *ǫs-kort*-dialektusban” (PÁPAY J.: BSz. 1905. 389).

ben az általánosan használt *-s* praeteritumjel mellett a 3. személyben előfordul a *-mal* jeles múlt is verbum finitumként. KÁLMÁN BÉLA Ni. gyűjtése pedig egyedülálló példa arra, hogy egymás mellett él mind a három fajta osztják múlt. Még ha megengedjük is, hogy a közlőt a mesélő stílus hagyományára készítette archaizálásra, akkor is ma élő *-mal* típusú nyelvalakkal találkozunk. Tehát azt a megállapítást, hogy a Ni.-ban a múlt időt időjel nélkül, az igetőhöz közvetlenül hozzáfűzött személyragokkal képezik, úgy kell módosítanunk, hogy a Ni.-ban a jeltelen praeteritum mellett az *-s* jeles és az igenév + birt. személyragos múlt is megvan, északabbra viszont csak az utóbbi kettő.

Vannak, akik a *-mal* ragú múlt népköltészetbeli kedveltségével kapcsolatban a *-mal* ódonysága mellett ritmusbeli igényekre is gondolnak. Ez azonban azok közé a kérdések közé tartozik, amelyekre egyelőre sem igenlő, sem nemleges választ nem tudnék adni. Ez a tartózkodó álláspont természetesen nem akarja kizárni azt a lehetőséget, hogy legalábbis a hősíénekekben az előadás formájától függhetett a *-mal* vagy az *-s* típus használata. Az erre irányuló vizsgálatok (vö. pl. GÁLDI: NyK. LXI, 131—5; R. JAKOBSON und J. LOTZ, Axiomatik eines Verssystems am mordwinischen Volkslied dargelegt; LOTZ, Notes on Structural Analysis in Metrics: Helicon IV, 119—46; BÁN ALADÁR: Egyetemes Irodalomtörténet: IV, 191—224. — R. AUSTERLITZ, Ob-Ugric Metrics c. műve nem volt a kezemben.) arra a megállapításra jutottak, hogy a recitált versmondásban az *-s* jeles múlt járta, az énekben a *-mal* típusú. Engem zavar, hogy van *-s* típusú hősíének is, és hogy a *-mal* típusúakban az *-s* is előfordul, bár elképzelhető, hogy a verses költészetben a költemény előadása váltakozhatott a recitálás és az ének között; viszont a népmesék és a köznyelv *-mal* adatainál csak a prózai közlési mód jöhet számításba. Tehát a *-mal* és az *-s* típus közötti előadásbeli különbség csak a verses költészetre vonatkozhatik.

4. A *-yal, -yäl* jeles praeteritum

Források: KARJALAINEN, GULYA JÁNOS (NyK. LXIII, 209—13). — (NyK. LXIII, 210¹³ V. *nyγ-lökkäl* 'felugrott'; vö. (KT. 1061b) Trj. *äök'f'äy3* 'hypähtää; aufspringen' stb.; (NyK. LXIII, 210) V. *mənyäləm* 'mentem'; vö. (KT. 527b) V. *məntä* 'mennä'; (KT. 128a) V. *uolä'ätäyā əm*; vö. *uol'tä* 'elää, olla' stb.; (KT. 128a) Vj. *uol'k'äləm*; (NyK. LXIII, 210) V. *uol'yal* 'volt'; vö. az előbbivel; (uo. 211) *uol'yaləm* 'voltam'; (KT. 1098b) Vj. *iγäləm*; vö. *i'ntä* 'syödä, juoda'; *iləm*, *išəm*, *iγəm* (uo.); (KARJ.—VÉRT. 193) Vj. *iäy'k'äləm* 'historisches Perfekt'; vö. (192) *iäy'tä* 'elättää; ernähren'; (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. *mänk'äləm* perf. hist.; vö. (uo.) *məntä* 'mennä'; (KARJ.—VÉRT. 199) *pät'k'äləm* hist. perf.; vö. (uo.) *pättä* 'jäät'yä; frieren'; (KARJ.—VÉRT. 186) Vj. *mä uəyäləm* 'on ottanut aikoja sitten'; vö. (182) *uəntä* 'ottaa; nehmen'; *uəyäl* perf. hist. sg. 3. sz.; (KARJ.—VÉRT. 178) Vj. *uəl'k'äləm* hist. perf.; vö. (uo.) *uəl'tä* 'elää'; (KT. 537b) Trj. *mərek'i'nt'ə:γəA*; vö. (uo.) *mərek'i'nt'äy3* 'jyrähtää; aufdonnern'. — A p a s s i v u m b a n: (KARJ.—VÉRT. 200) Vj. *pät'k'äl'ūyäm* pass. hist. perf.; vö. *pättä* 'jäät'yä; frieren'.

A *-yal, -yäl* múlt idő jel a V. Vj. és Trj. nyelvjárásokban fordul elő. Képviseleve van TYERJOSKIN 1958-ban megjelent Vahi ábécés-könyvében is (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 436).

¹³ A NyK. LXIII, 209—13 GULYA JÁNOS vahi gyűjtését tartalmazza 1956-ból.

A *-yal*, *-yäl* praesens historicum eredetére az a magyarázat kínálkozik, hogy a *-γ* végű perfectumokból keletkezett. Ezt a magyarázatot az a tény javasolja, hogy a *-γ* végű perfectum és a *-yal*, *-yäl* végű praesens historicum ugyanazon a területen, azaz a V., Vj., Trj. nyelvjárásokban fordul elő.

A *-γ* végű perfectumot eredetét tekintve jeltelen múltnak tekintettük, azaz a *-γ* nyelvtörténetileg nem múltidőjel, hanem a tőhöz tartozik. Tehát a *-γ* (és a *-i*, *-u*) végű ige-tövek, akárcsak egyéb jeltelen múlt idő értékű igealakok is (pl. [KT. 527a] DN. *mənəm*) nem külön múlt időjel hozzátoldásával lettek múlt idejű igealakokká, hanem azzal az ellentéttel, amely az *-l* jeles praesens és a jeltelen praeteritum ellentétéből kifejlődött. Vagyis ezekben az igealakokban nem egy hang vagy hangcsoport volt a múltidejűség szerepvállalója, hanem a jelöletlenség. Mivel a *-γ* (*-i*, *-u*) végű praeteritumokban a paradigmásor alapján a *-γ* (*-i*, *-u*) anyagilag többletnek látszott (vö. pl. [KT. 197a] Trj. *īγəm* praet. ~ *īēlāγz* inf. ~ *īēləm* praes. ~ *īēsəm* praet.), egészen természetes fejlődési folyamat volt az, hogy a *-γ*-ra (*-i*, *-u*-ra) a praeteritum képzete adaptálódott. Ezután már nem az egész igealak (pl. *īēγəm*) fejezte ki a múlt időt, hanem csak a *-γ*. A *-yal*, *-yäl* jeles praesens historicum pedig úgy keletkezett, hogy a *-γ* végű múlt-jelentésű igealakhoz hozzáfűzték az *-l* praesens jelet.

5. A *-yas* *-yäs* jeles praeteritum

Források: KARJALAINEN, GULYA J. — (NyK. LXIII, 210) V. *nōγayasāt* 'susogtak'; vö. (KT. 605b) Kr. *nōχēm̄ta* 'sanoa; sagen'; (i. m.) Trj. *īēγz nāγymēm* 'puhuin hiljaa, kuiskaten'; (KARJ.—VÉRT. 192) Vj. *īāyō k'āsēm* 'historisches perfekt'; vö. (KT. 1100) Vj. *īāyōtā* 'elättää, syöttää; ernähren, zu essen geben'; (KT. 1098b) Vj. *īyāsēm*; vö. (uo.) *i'ntā* 'syödä; juoda; essen, trinken'; *īlēm*, *īšēm*, *īγēm*, (*īyāsēm*), *īyälēm* alakokkal. A KT. az *īγēm*, *īγēp* alakokhoz hozzáteszi, hogy perf.; (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. *mänk'āsēm* imp. hist.; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pätk'āsēm*; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'; (KARJ.—VÉRT. 185) Vj. *mā uayāsēm* historisches imperfekt; vö. i. m. 182) Vj. *uēntā* 'ottaa; nehmen'. — A passivumban: *pätk'āsüēm* hist. imperf.; vö. följebb a *pätk'āsēm* címszóval.

Ez a múltidőjel is ugyanolyan lélektani okoknak köszöni létét, mint a *-yal*, *-yäl*. Szintén a V., Vj., Trj. nyelvjárásban járatos, és élő időjel voltáról TYERJOSKIN 1958-ban megjelent Vahi ábécés-könyve is tanúskodik (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 436). A különbség a két időjel közötti annyi, hogy itt nem *-l* praesens jel, hanem *-s* praeteritum jel járult a *-γ* végű ige-tőhöz, mert itt nem annak az érzékeltetése volt a cél, hogy a cselekvés a jelen időpontra befejeződött, hanem a praeteritum historicum kifejezése, vagyis annak érzékeltetése, hogy a történéis a múltban tartós volt.

A déli nyelvterületen nem fejlődött ki a *-yal*, *-yäl* praesens historicumnak és a *-yas*, *-yäs* praeteritum historicumnak a megfelelője. Ha fejlődött volna, akkor az a *-i* szóvéggel **-iat*, **-iät*, **-ias*, **-iäs*, az *-u* szóvéggel **-uat*, **-uät*, **-uas*, **-uäs* formában hangzanék.

Tehát a *-yal*, *-yäl* és a *-yas*, *-yäs* praesens historicum ill. praet. historicum jel keletkezése olyan jeltelen múlt igealakokból indul ki, amelyeknél a szóvégen a szótőbe tartozó etimologikus *-γ* hang van. A múlt idő kifejezésében eleinte az egész igealak részt vett, később azonban nem az egész igealak hordozta a múlt jelentését, hanem ez a szótő utolsó hangjára, a *-γ*-ra adaptá-

lódott. A fejlődés még további foka az lett, hogy az *-l* ill. *-s* időjel hozzájárultával *-yal*, *-yäl*, ill. *-yas*, *-yäs* képzőbokor keletkezett. A fejlődés még itt sem állt meg, mert mikor a *-yal*, *-yäl*, *-yas*, *-yäs* időjel egységes képzőbokorként levált, és az igető határa nem a *-γ*, hanem az előtte levő hang lett, a *-yal* stb. olyan igék esetében is a múltidő jele lett, amelyeknek a tövében *γ* hang nem volt. Az, hogy ez az analógiás továbbterjedés csak a keleti nyelvjárásokban történt meg, azaz éppen ott és csak ott, ahol az igető szóbelseji mássalhangzója a fgr. **k ~ *γ* típusba tartozik (vö. NyH. 35), megerősíti azt, hogy a *-yal* stb. múltidőjelben egy múltidő-funkciót hordozó *-γ* hang van.

Az osztják múlt idejű igealakok az időminőség szempontjából

CASTRÉN (51, 49) különbséget tesz praeteritum és perfectum között. A praeteritum szerinte jeltelen, és a múlt minden árnyalatát jelölheti. Perfectumot kétféle is említ. Az egyikről (*wermen* 'ich habe gemacht') azt mondja, hogy az valójában *-m* deminutiv képzős ige, a másikat pedig (*pansim* 'ich habe gelegt') *-s* képzős augmentatív igének tartja,¹⁴ és e két képzésmód közül az Irt. és a Szurg. terület nyelvjárásaiban hol az egyik, hol a másik perfectumi szerepben használatos. CASTRÉN törekedett különbséget tenni a praeteritum imperfectum és a praesens perfectum között: *jástet* 'er sagte'; *dicebat*, *jástót* 'er hat gesagt; dixit', azaz az *-et* az imperfectumi, az *-ót* a perfectumi egyes 3. személy ragja.

Az actio megkülönböztetésére határozott megállapítást találunk KARJALAINENNél (OL. 240—1). Megállapítja, hogy a keleti nyelvjárásokban kétféle múlt idő fordul elő: egy be nem fejezett és egy befejezett cselekvést kifejező. Részletesebb tudósítása szerint (SUSA. XX/4, 4) a Vj. nyelvjárásnak a Szurg. nyelvjárásokkal közösen gazdag múlt idő rendszere van: imperfectum *mən'səm*, perfectum *mənəm*, perfectum historicum *mənγäləm*, imperfectum historicum *mənγäsəm*.

KARJALAINEN osztják nyelvtani hagyatéka alapján még teljesebb és pontosabb kép tárul elénk (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. imperf. *mən'səm*, perf. *mənəm*, imperf. hist. *mən'k'äsəm*, perf. hist. *mən'k'äləm*. A Trj.-ból a *mən'f'āγs* 'mennä' igének csak imperfectumát: *mən'səm* és perfectumát: *mənəm* közli (i. m. 268). KARJALAINEN szójegyzékében található olyan magyarázó megjegyzések, amelyek a perfectum hist. és az imperfectum hist. actioértékét egész világosan megmagyarázzák: (KT. 377a) V. *mä ilən k'ölγäləm*, *it əniz k'öllm* 'ennen kuulin, mutta nyt en mitään kuule'; (KT. 268b) V. *uə'γä'li'm* ('eilen') < (uo.) V. *uətä* 'ottaa; nehmen'; (KT. 235ab) Vj. *mä nōnš iäkəu möγäl'uzpīlay uə'rk'äləm* 'luulin sinua Jaakoksi'. (KT. 268b) V. *uə'γä'si'm* ('juuri') < *uətä* 'ottaa; nehmen'; (KT. 235a) Vj. *mä tēm k'ötL' iūunš uə'rk'äsəm* 'tein tänään airoa (en saanut loppuun)'. Az actiónak ez a megkülönböztetése megvan a pass.-ban is. A (i. m. 199) Vj. *pättä* 'jäätyä; gefrieren, zufrieren' ige imperfectuma a pass.-ban: *pätsüäm*, perf.-a: *pätü-äm*, imperf. hist.: *pät'käsüäm*, perf. hist.: *pät'k'älüäm*. A Trj. *mə'f'āve* (i. m. 274, 276) 'antaa; geben' ige pass. imperf.-a: *mesöiäm*, pass. perf.-a: *məi öiäm*.

¹⁴ BUDENZ (UA. I, 75) — teljes joggal — lehetségesnek gondolja, hogy CASTRÉN *-s* képzős praeteritumokat is mozzanatos igetőveknek nézett.

Viszont KARJALAINEN sem beszél minden nyelvjárással kapcsolatban időviszonyításról, világos jelül annak, hogy a múlt idő igealakjai az egész osztják nyelvterületen nem alkalmazkodnak a cselekvés befejezett vagy folyamatos minőségéhez. Így a Vergangenheit fogalma alá sorol jelöletlen és -s jeles múlt idejű alakokat az activumból és a passivumból egyaránt: (KARJ.—VÉRT. 54) C. *ḡaṡam*, vö. *ḡadā* 'tulla (joksikin)'; (304) Ni. *mānəm*, vö. *mā; tā* 'mennä'; (i. m. 82) Kr. *məṅəm*, vö. *məntā* 'mennä'; (KARJ.—VÉRT. 41) DT. *sēngem*, vö. (uo.) *senktā* 'lyödä'; (i. m. 337) O. *māzem*, vö. *mādā* 'antaa'; (i. m. 86) Kr. *ūtəm*, vö. (KT. 128a) Kr. *ūtā* 'elää' stb.; a pass.-ban: (i. m. 324) Kaz. *māz'iqm*, vö. (KT. 553b) *māṭi* 'antaa'; (i. m. 307) Ni. *mūḡim*, vö. (i. m. 305) Ni. *mā-* 'geben'; (i. m. 43) DT. *senḡim*, vö. (i. m. 41) *senktā* 'lyödä; schlagen' stb.; (i. m. 86) Kr. *ūtātāim* 'minua tahdottiin, pakoitettiin elämään; ich musste, ich wurde gezwungen zu leben'; vö. (uo.) *ūtā* 'elää' stb.

KARJALAINEN szerint (OL. 240—1) a V. és a Vj. nyj.-ban most (tehát a századfordulón) a perfectumképzés kevésbé járatos, mint a Trj.-ban. Nagy kár, hogy szövegünk mindeddig nem volt e gazdag múltidő-rendszer tanulmányozására. GÜLYA JÁNOS 1956-ban szerzett kis gyűjtése (NyK. LXIII, 209—13) azonban mégis nyújt némi ízelítőt a vahi nyelvjárás múlt idő-jelöléséről.

STEINITZnek a múlt idővel kapcsolatban a következő nyilatkozatai ismereteseek: (OVd. I, 15) Szin. *manmem* 'ich ging', *manmal* 'er ging, perf. hist.'; (Ostj. Chrest.¹ 38) Serk. — *joxtmat* ... 'waren ... gekommen'; (i. h.): Das Präteritalsuffix ist -s, z. B. *man-s-əm* 'ich ging'.

Azokban a kis mutatóványokban, amelyeket RADANOVICS közölt a muzsi és a suriskári nyelvjárásból, akár folyamatos, akár befejezett múlt cselekvésről van szó, mindig -s az időjel. A „Járt, járt, megérkezett” mondatban (ÉONyvt. 39) mind a három igealak egyaránt -s jeles praeteritum: *ḡaṅḡas*, *ḡaṅḡas*, *joxtas*. Mivel az északi osztják nyelvterületről van szó, ez nem is lehet másképp, hiszen ott a mai élőnyelvben a múlt kifejezésének ez az egyetlen módja.

Az időviszonyítás szempontjából KÁLMÁN B. osztják szövege sem tesz különbséget a múlt idő fokozataiban. A jeltelen, az -s-es és az igeneves múlt megkülönböztetés nélkül fordul elő hol folyamatos, hol befejezett cselekvés kifejezésére. A (NyK. LXII, 339) *mūḡ aj rotew utmat atet* 'A mi kis családunk magánosan élt' mondatban folyamatos szemléletű cselekvés van. Az ... *aj unt-ḡo paši joxtamtimat* '... a kis erdei ember ismét megjelent' szakaszban viszont befejezett szemléletű a cselekvés, és mégis mind a két esetben -mat fejezi ki a múltat. Ugyanígy nincs megkülönböztetés — ahogy a kis szövegből meg lehet állapítani — a másik két múlt idejű szakaszban sem.

Az ÉONyvt. szövegeiben sem lehet különbséget észlelni a folyamatos vagy a befejezett múlt jelölésében. Az (i. m. 100) *oḡsar joxtas* 'a róka megérkezett' és az *oḡsar manas*, *manas* 'a róka ment, ment' egyaránt -s-es múlt alakok, holott az első befejezett cselekvésű, a második pedig folyamatos, noha az északi osztják népmesékben az -s-es múlt mellett elő-előfordul a -mal típusú megoldás is, vagyis volna mód a kétféle múltat egymástól megkülönböztetni.

Ugyanez a helyzet a hősiénekekben is. — FOKOS (PF. 178) a *menöt* déli osztják jeltelen igealak jelentését 'er ging, ist gegangen' fordítással értelmezi. Ebből következőleg ennek az igealaknak praeteritum imperfectum és

praesens perfectum jelentése van. Itt csak emlékeztetünk arra, amit CASTRÉN a *jástet*, *jástöt* alakkal kapcsolatban mondott (l. fent 274).

KARJALAINEN megjegyzése szerint (OL. 240—1) a keleti osztják nyelvterületnek időviszonyítást is kifejező múlt idejű igealakjai mellett egyéb osztj. nyelvterületeken a múlt idejű igealakok ily nemű rendszerének szintén megtaláljuk a nyomait. Erre lehetne gondolni pl. az O. nyelvjárásban (ÉONyt. 116) egymás mellett előforduló *manmal* 'elment' és *manäs* 'ment' múlt idejű igealakkal kapcsolatban. Csakhogy több próbát is téve (pl. ÉONyt. 99, 116) nem lehet az igealakok használatában időviszonyítást megállapítani: *ioytäs* 'megérkezett'; *manäs*, *manäs* 'ment, ment'. Tehát a *-mal* típus ritka előfordulásának csak stilisztikai értéke van, vagyis semmi pozitív adat sem támogatja, hogy a *-mal* és az *-s* típus egymásmellettisége KARJALAINEN szerint valóban az actiomegkülönböztetés csökevénye volna. Viszont a Kaz. nyelvjárás nyelvteni jegyzeteiben határozott adatunk van erre: (KARJ.—VÉRT. 322—3) a *miimem* 'olin antanut', (vö. [KT. 553b] Kaz. *mätti* 'antaa; geben') — part. perfectumból személyraggal képzett és praeteritum historicumnak nevezett — igealakkal kapcsolatban plusquamperfectum elnevezést használ. Mindebből megtudjuk, hogy a Kaz.-nak a múltban befejezett cselekvés kifejezésére is van igealakja.

Világos tehát, hogy az osztják nyelv csak kis területen tesz különbséget a múlt idő folyamatosságának és befejezettségének kifejezésében. Eszerint az osztjában — mint erre más nyelvekből is lehetne példákat említeni — a hallgató vagy az olvasó logikájára van bízva, hogy a múltbeli cselekvés, történés, létezés folyamatosságát vagy befejezettségét a szövegösszefüggésből, a helyzetből, a dolgok természetéből állapítsa meg. Tehát — hogy csak a feltűnőbb esetekről beszéljünk — a szurguti körzet nyelvjárásait kivéve (vö. SUSAik. XX/4, 4) az osztják múlt idejű igealakok általában a praeteritumot jelölik az actio megkülönböztetése nélkül.

Ezzel összefüggésben idézhető SETÄLÄ megállapítása (TuM. 107), amely szerint az északi osztj. *-s* praeteritum jele ugyanazt a funkciót tölti be, mint a német ige perfectuma és imperfectuma. CASTRÉN szerint (51) ugyanez a helyzet az Irt. és a Szurg. jeltelen praeteritumával kapcsolatban is azzal a kiegészítéssel, hogy a múlt idői szerepben funkcionáló *wermem* 'ich habe gemacht' és *pansim* 'ich habe gelegt' típusú igealakokat perfectum értékűeknek tartotta.

Az osztják múlt idők finnugor összefüggései

Lehetséges, hogy valamikor a múlt időnek három régi jelölési módja volt az egész osztják nyelvterületen, csak későbbi fejlődés eredménye a mai állapot. Ha az ember tanulmányozza KLEMM Mondattanának Az igealakok használata a történés minőségének (állapotának, status actionis) és idejének (tempus) szempontjából és GOMBOCZ Syntaxisának Az igés mondat, Az ige-idők, Az átképzeléses előadás, Oratio obliqua és az idővonzat kérdése c. fejezeteit, távlatokat kap annak a föltevésnek a lehetőségére, hogy az osztjában, sőt a finnugor alapnyelvben sem holmi hiányos nyelvi eszközök állhattak a múlt idő (és természetesen más nyelvi közlendők) kifejezésére, hanem a — rendszerbeli kiegyenlítődést korántsem igénylő — nyelvi tények bonyolult hálózata.

Összefoglalás

Az osztják jeltelen, *-s* jeles, a *-yal, -yäl* ill. a *-yas, -yäs* jeles és az igenévi eredetű múlt időből az adatok és a fgr. nyelvtudomány véleményének összegeképpen az *-s*-es múlt finnugor volta alakilag és mai jelentésnek legalábbis primitív fokáig nem lehet kétséges. A *-yal, -yäl* és a *-yas, -yäs* múlt idő jel a keleti osztják nyelvterület saját terméke. Azokat a múlt idejű fgr. nyelvtani alakokat, amelyek igenévi eredetűek ugyan, de nem az osztják *-mal* típus elemeiből alakultak, természetesen csak párhuzamos fejlődéseknek tarthatjuk. A permi nyelvek viszont ismerik a múltnak *-m* képzős part. perfectummal való jelölését. Ha ez nem is jogosít fel arra a megállapításra, hogy a finnugorságnak — legalábbis egy részében — közös tulajdona volt a birtokos személyranggal ellátott *-m* képzős part. perf.-nak múlt idő értékű névszói állítmányként való használata — föltéve persze azt, hogy a permieknek ez a múlt ideje nem különnyelvi fejlődés —, a lehetőségét bizonytalannal megengedi, mert tudtommal negatív érvek nincsenek ellene. Ha nincs is kényszerítő ok arra, hogy az osztj. jeltelen múltat rokon nyelvi megfelelőivel együtt alapnyelvi örökségnek tartsuk, de igen valószínűnek lehet tartani, hogy voltak az alapnyelvnek olyan jelentő egységei — ha ezek nem is azonosíthatók a mai szavakkal vagy éppen igékkel —, amelyek fogalmi tartalmuk szerint, külön nyelvi jel nélkül is a múltba helyezték a történetet. Így eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy megvolt-e már a fgr. alapnyelvben is a múlt idő. Megvolt-e a beszélés folyamatával szembeállított elmúlt folyamat tudata? Lehet-e erre következtetni az *-s*-nek majdnem minden fgr. nyelvre érvényes, múlt időt jelölő funkciójából? Ha a múlt idő képzete mindig az lett volna, ami ma, akkor igennel válaszolhatnánk.

Még azt sem merném biztosan állítani, hogy a mai osztj. nyelv réginek látszó háromféle múltja közül az alapnyelv szétbomlásakor az *-s*-es múlt volt legközelebbi fokon ahhoz a múlt idő fogalomhoz, amely a mi tudatunkban megvan. El lehet képzelni, hogy az alapnyelv korában a szó alapjelentése konkrétabb volt a mainál, és így a mozzanatos alapjelentések alapnyelvszerte alkalmasak voltak valamiféle múlt kifejezésére. De ugyanúgy az *-s* momentán jelentése is élénk volt, tehát nem lehet az egyik vagy a másik elsőbbségéről dönteni. Csak nyelvi tényekre támaszkodhatunk. Csak a rokon nyelvek adataiból és a primitív nyelvek megfigyeléséből lehet az okoskodás útját kirakni. A mai primitív nyelvekben vannak példák arra, hogy a szinte számtalan időalak mellett a jelen, múlt, jövő idő viszonyításában az elvileg lehetséges viszonyítások közül igen kevéssel megelégszenek (vö. LAZICZIUS: MNy. XXIX, 21).

Talán nem oktalanság annak a lehetőségét fölvetni, hogy nincsenek-e a primitív nyelvekben példák arra, hogy számtalan időalak helyett kevéssel megelégszenek, és az emberi szellem tudattalanul is működő rendszerező képességével a kevéssel jól gazdálkodnak? És miért kellene éppen csak az igékre háritani a múlt kifejezését? Nem lehetséges, hogy időjelölő szócskák rendszere akár önmagában is vagy igerzerű szókkal kapcsolódva megoldotta az időviszonyítást? A több ezer évvel ezelőtti nyelvi rendszer kikövetkeztetett adatai csak összevissza szaggatott, toldozott-foldozott foszlányai egy valamikor élő nyelvi rendszernek, amely szinte elképzelhetetlenül más lehetett, mint a mai. Az időviszonyítás pedig rendszertani kérdés.

Az időtudat és az időviszonyítás bonyolult kérdésében idézhetjük SETÄLÄ megfogalmazását: ... die Tempora [haben] ursprünglich keine Zeit-

stufe, sondern eine Aktionsart, das Präs. die dauernde, nicht abgeschlossene, und das Präteritum die abgeschlossene Handlung, bezeichnet. Auch aus dem Gebrauch der Tempora ersieht man, dass sie eigentlich keine Zeit bezeichnen, zu deren Angabe sie auch kein Element erhalten... (TuM. 174). SETÄLÄ „verflossene und nicht verflossene Zeit“ fogalma nem azonosítható a mai értelemben vett praeteritumokkal és praesensekkel (vö. LAZICZIUS: MNy. XXIX, 22).

Nem szabad arra sem gondolnunk, hogy a nyelv az igei időalakok tekintetében egyenes vonalban fejlődik a mindig tökéletesebb rendszer felé. Éppen a mi magyar nyelvünk is jó példa arra, hogy az igeragozási rendszer szegényülhet (vö. KLEMM, TörtMondt. IX. fej.).

Két megjegyzés: 1. CASTRÉN még csak a jeltelen múltat vélte praeteritumnak. Említi ugyan az -s-es és az igeveves igealak múlt idő szerepét is, de ezeket voltaképpen képzős igealakoknak tartotta. HUNFALVY (NyK. XI, 144) határozottan állást foglal amellett, hogy a *ponsim* 'letettem' nem deminutív képzős ige, hanem múlt idejű igealak. Az osztják nyelv kutatásának fokozatai szerint lassanként kialakul a mai kép. SETÄLÄ még úgy nyilatkozik (TuM. 107), hogy az északi osztjákban (és a vogulban) -s a praeteritum jele. — 2. Igen sűrűn lehet tapasztalni, hogy alakilag múlt idejű igealakok jelen idő értékében vannak az értelmező nyelvre fordítva. Ennek a fordítottját lehet észlelni az alakilag jelen idejű igéknél: (KT. 537b) V. *mərəkinjäs* (praet.), myös = *mərəyual*. Viszont (uo.) ugyanez a képző jelen idő értékű: *uät mərəyual* 'tuuli vonkuu jyristen (kovan rajuilman tullessa)'; (KT. 196b) Fil. *äyüt* 'tulee'. Ezt az adatot KARJALAINEN maga is perfectumnak jelzi (uo.), holott jelen idejűnek értelmezi. Mivel ez a jelenség több gyűjtőnél is és igen gyakran előfordul, nem lehet a fordító stilizálására vagy kivétel nélküli téves értelmezésre gyanakodni. Az igék jelentésének és a mondatbeli közlés szándékának alapos vizsgálatával talán okát lehetne találni ennek a jelenségnek.

Persze a nyelv nem áll tétlenül az ilyen jelenséggel szemben. A létige praesensénél is megesik, hogy hol a szokásos -l fonémmal képezik, hol pedig -s-szel. A két lehetőséget az osztják nyelv — akárcsak a vogul is — jelentésmegkülönböztetésre értékesíti (vö. PF. 185).

SÁMSON EDGÁR